

journal homepage:

<https://www.supportscience.uz/index.php/ojhpl>

FUNDAMENTAL LAWS OF CULTURAL DEVELOPMENT AND THE PROBLEMS OF THEIR REALIZATION IN SOCIETY: A SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS

Alijon Tilavovich Qilichev

*Independent Researcher at the Bukhara State Pedagogical Institute
Bukhara, Uzbekistan*

ABOUT ARTICLE

Key words: culture, cultural progress, cultural lag, anomie, continuity, innovation, globalization, cultural integration, artificial intelligence, cultural policy.

Received: 20.05.26

Accepted: 21.05.26

Published: 22.05.26

Abstract: The article analyzes the objective laws of cultural progress and the socio-philosophical problems that arise during their implementation in modern society. Based on evolutionary, civilizational, and structural-functional approaches, the core laws of cultural development—such as continuity, innovation, integration, and differentiation—are synthesized. Within the context of the 2026 reality, marked by the rapid advancement of digital technologies and artificial intelligence, William Ogburn’s concept of “cultural lag”, Émile Durkheim’s theory of “anomie”, and the preservation of national identity under global pressure are thoroughly investigated. The paper concludes with scientific and practical recommendations on balancing economic and cultural reforms during social modernization and optimizing state cultural policy.

МАДАНИЙ ТАРАҚҚИЁТНИНГ АСОСИЙ ҚОНУНИЯТЛАРИ ВА УНИ ЖАМИЯТГА РЕАЛИЗАЦИЯ ҚИЛИШ МУАММОЛАРИ: ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛ

Алижон Тилавович Қиличев

*Бухоро давлат педагогика институти мустақил изланувчиси
Бухоро, Ўзбекистон*

МАҚОЛА ҲАҚИДА

Калит сўзлар: Маданият, маданий тараққиёт, маданий лаг, аномия, ворисийлик, инновация, глобаллашув,

Аннотация: Мақолада маданий тараққиётнинг объектив қонуниятлари ва уларни замонавий жамият ҳаётига татбиқ этиш (реализация қилиш) жараёнида юзага

маданий интеграция, сунъий интеллект, маданий сиёсат.

келадиган ижтимоий-фалсафий муаммолар таҳлил қилинган. Эволюцион, цивилизацион ва структур-функционал ёндашувлар асосида маданий ривожланишнинг ворисийлик, инновация, интеграция ва дифференциация каби асосий қонуниятлари умумлаштирилган. Рақамли технологиялар ва сунъий интеллект шиддат билан ривожланаётган 2026 йил воқелиги контекстида Уильям Огборннинг “маданий лаг” (ортда қолиш) феномени, Эмиль Дюркгеймнинг “аномия” концепцияси ҳамда глобаллашув шароитида миллий ўзликни асраш масалалари тадқиқ этилган. Мақола якунида жамиятни модернизация қилишда иқтисодий ва маданий ислохотларнинг уйғунлигини таъминлаш ҳамда давлатнинг маданий сиёсатини оптималлаштириш бўйича илмий-амалий хулосалар илгари сурилган.

ОСНОВНЫЕ ЗАКОНОМЕРНОСТИ КУЛЬТУРНОГО РАЗВИТИЯ И ПРОБЛЕМЫ ИХ РЕАЛИЗАЦИИ В ОБЩЕСТВЕ: СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ

Алижон Тилавович Киличев

Независимый исследователь

Бухарского государственного педагогического института

Бухара, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Культура, культурный прогресс, культурный лаг, аномия, преемственность, глобализация, культурная интеграция, искусственный интеллект, культурная политика.

Аннотация: В статье анализируются объективные закономерности культурного прогресса и социально-философские проблемы, возникающие в процессе их реализации в жизни современного общества. На основе эволюционного, цивилизационного и структурно-функционального подходов обобщены такие фундаментальные закономерности культурного развития, как преемственность, инновации, интеграция и дифференциация. В контексте реалий 2026 года, характеризующихся стремительным развитием цифровых технологий и искусственного интеллекта, исследуются феномен “культурного лага” Уильяма Огборна, концепция “аномии” Эмиля

Дюркгейма, а также проблемы сохранения национальной идентичности в условиях глобализации. В заключении статьи представлены научно-практические выводы по обеспечению гармонии экономических и культурных реформ при модернизации общества, а также по оптимизации государственной культурной политики.

Кириш. Инсоният цивилизациясининг ривожланиш босқичлари шуни кўрсатадики, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тизимлардаги ҳар қандай трансформациялар замирида, энг аввало, маданий тараққиёт ва унинг жамият ҳаётига татбиқ этилиш даражаси ётади. Маданият шунчаки моддий ва маънавий бойликлар йиғиндиси эмас, балки жамиятнинг яшовчанлигини, унинг ички омилларини мувофиқлаштирувчи ва истиқболдаги ривожланиш векторларини белгилаб берувчи мураккаб, синергетик тизимдир. Бугунги глобаллашув, ахборотлашиш ва жадал технологик ўсиш даврида маданий тараққиётнинг объектив қонуниятларини англаш ҳамда уларни ижтимоий амалиётга реализация қилишнинг методологик муаммоларини тадқиқ этиш нафақат назарий, балки муҳим амалий-стратегик аҳамият касб этмоқда.

Тадқиқот методологияси. Мазкур тадқиқотда анализ ва синтез, тарихийлик, синергетика, герменевтика, ворисийлик, шунингдек, қиёсий таҳлил методларидан комплекс тарзда фойдаланилди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Э.Тайлор ва Л.Морган маданиятнинг чизиқли эволюциясини, О.Шпенглер ва А.Тойнби эса маҳаллий цивилизацияларнинг циклик ривожланишини асослаб берган. Маданиятнинг жамият барқарорлигини таъминловчи тизимли ва коммуникатив функциялари Т.Парсонс ҳамда Ю.Хабермас тадқиқотларида методологик пойдевор бўлиб хизмат қилган. Технологик ўсиш ва маънавий онг ўртасидаги узилиш У.Огборн томонидан “маданий лаг” феномени сифатида очиб берилган. Трансформация давридаги қадриятлар инқирози ва нормасизлик ҳолатлари Э.Дюркгейм (“аномия”) ва Н.Смелзер ишларида таҳлил қилинган. Т.Адорно ва З.Бауман эса глобаллашув шароитида “оммавий маданият”нинг миллий ўзликка таҳдидини тадқиқ этганлар.

Таҳлил ва натижалар. Маданий тараққиётнинг моҳияти ва динамикасини тушуниш учун, энг аввало, илмий фикр тарихида мавжуд бўлган асосий концептуал ёндашувларни таҳлил қилиш лозим. Жаҳон фалсафий ва социологик тадқиқотларида маданият

эволюциясига нисбатан бир нечта йирик методологик мактаблар шаклланган. XVIII–XIX асрларда яшаб ўтган классик эволюционизм вакиллари (Э.Тайлор, Л.Морган, Ж.Фрезер) маданиятни инсоният ақл-заковатининг тўғри чизиқли, пастдан юқорига қараб боровчи ягона ривожланиш жараёни сифатида баҳолаганлар. Уларнинг фикрича, барча халқлар ва маданиятлар муайян умумий босқичларни (ёввойилик, ваҳшийлик, цивилизация) босиб ўтади. Бироқ, бу ёндашув XIX аср охири ва XX аср бошларига келиб жиддий танқидга учради. Николай Данилевский, Освальд Шпенглер ва Арнольд Тойнби томонидан асос солинган цивилизацион ёндашув маданиятларнинг чизиқли эмас, балки маҳаллий (локал), ўзига хос ва циклик хусусиятга эга эканлигини исботлашга ҳаракат қилди. О.Шпенглер ўзининг машҳур "Европанинг инқирози" асарида маданиятларни тирик организмларга қиёслаб, уларнинг туғилиши, гуллаши, қариши ва ўлими (цивилизацияга айланиб, иждокорликдан маҳрум бўлиши) қонуниятини илгари сурди. А.Тойнби эса бу жараённи "Чақириқ ва Жавоб" (Challenge and Response) концепцияси орқали тушунтириб, маданиятнинг яшовчанлиги ташқи ва ички таҳдидларга жамиятнинг иждокор элитаси қандай жавоб бера олишига боғлиқлигини кўрсатди.

XX аср ўрталарида шаклланган структур-функционал ёндашув вакиллари (Б.Малиновский, А.Радклифф-Браун, Т.Парсонс) маданиятни жамиятнинг тизимли барқарорлигини ва инсон эҳтиёжларини қондиришни таъминловчи функционал механизм сифатида таҳлил қилдилар. Талкотт Парсонснинг фикрича, маданият ижтимоий тизимнинг (мослашиш, мақсадга эришиш, интеграция, намунани сақлаб туриш) моделида энг олий - намунани сақлаб туриш ва латент кучларни бошқариш функциясини бажаради ва усиз жамият тизим сифатида парчаланиб кетади.

Ушбу назарий меросларни умумлаштирган ҳолда, маданий тараққиётнинг қуйидаги энг муҳим, объектив қонуниятларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

Биринчидан, ворисийлик ва давомийлик қонуниятини. Маданият ҳеч қачон мутлақ бўшлиқда, аввалги тажрибаларни инкор этган ҳолда яралмайди. Ҳар бир янги тарихий босқич ўзидан олдинги маданий қатламларнинг ижобий, яшовчан унсурларини сақлаб қолади, қайта ишлайди ва ўзлаштиради. Бу жараён фанда маданий трансмиссия деб аталади. Ворисийлик бўлмаган жойда маданий хотира узилади, бу эса жамиятнинг ижтимоий дезориентациясига олиб келади.

Иккинчидан, инновация ва янгилашиш қонуниятини. Агар маданият фақат ворисийликка ва ўтмишни такрорлашга асосланса, у догматизм ва турғунликка (стагнацияга) юз тутади. Жамиятнинг иқтисодий, сиёсий ва технологик эҳтиёжлари ўзгариши билан маданиятда

янги шакллар, кадриятлар, нормалар ва билимлар - маданий инновациялар пайдо бўлиши объектив заруриятдир. Маданий тараққиёт анъана ва инновациянинг диалектик бирлигидан иборат.

Учинчидан, маданиятлар мулоқоти (диалоги) ва интеграцияси қонунияти. Тарихда ҳеч бир маданият мутлақ изоляцияда (ажралган ҳолда) юксак тараққиётга эришмаган. Маданиятлар бир-бири билан тўқнашиш, таъсирлашиш ва ўзаро ахборот алмашиш орқали бойиб боради. Бахаттин Ўгел ва ижтимоий антропологлар таъкидлаганидек, маданий диффузия (маданий унсурларнинг бир жамиятдан иккинчисига ёйилиши) инсоният умумий маданияти ривожининг кучли катализатори ҳисобланади.

Тўртинчидан, дифференциация ва интеграциянинг ўзаро боғлиқлик қонунияти. Маданият ривожланиб, мураккаблашиб борган сари унинг ичидан янги мустақил тармоқлар (ҳуқуқий маданият, сиёсий маданият, экологик маданият, рақамли маданият ва ҳ.к.) ажралиб чиқади. Бироқ, бу тармоқланиш маданиятнинг яхлитлигини бузмаслиги учун, параллел равишда, умуминсоний ва миллий асосий кадриятлар атрофида ички маданий интеграция ҳам содир бўлиб туради.

Маданий тараққиёт қонуниятларини англаш назарий жиҳатдан қанчалик аниқ бўлмасин, ушбу қонуниятлар асосида шаклланган маданий кадриятлар ва нормаларни жамият реал ҳаётига татбиқ этиш (реализация қилиш) жараёни чуқур ижтимоий, институционал ва психологик зиддиятлар ва муаммолар билан тўқнашади. Бу муаммоларни куйидагича тизимлаштириш мумкин:

Америкалик социолог Уильям Огборн ўзининг “Ижтимоий ўзгаришлар” номли фундаментал тадқиқотида жамият ривожланишидаги энг катта дисбалансни аниқлаб берган ва унга “маданий лаг” деб ном берган. Огборн маданиятни икки қисмга ажратади: моддий маданият (техника, технологиялар, ишлаб чиқариш воситалари, моддий шароитлар) ва номоддий (маънавий) маданият (кадриятлар, ахлоқ нормалари, қонунлар, ижтимоий институтлар, диний ва фалсафий қарашлар).

Ушбу назарияга кўра, моддий маданият илм-фан ва иқтисодиёт таъсирида шиддат билан, геометрик прогрессияда ривожланиб кетади. Аммо инсон онги, ахлоқий нормалар, ижтимоий тартиблар ва анъанавий тузилмаларни ўз ичига олган маънавий маданият жуда инерцион бўлиб, у жуда секин ўзгаради ва моддий маданиятнинг ортидан ета олмай қолади. Ривожланишдаги бу вақт оралиғи (лаг) жамиятда жиддий аномия, зиддият ва инқирозларни келтириб чиқаради.

Бугунги 2020-йилларнинг иккинчи ярми ва 2026 йил воқелигида ушбу қонуният сунъий интеллект (AI), биотехнологиялар, блокчейн ва рақамли экотизимларнинг ривожланиши мисолида яққол намоён бўлмоқда. Технологик имкониятлар кундалик ҳаётни тубдан ўзгартириб юборди, бироқ инсоният ҳалигача рақамли этика, киберхавфсизлик маданияти ва сунъий интеллектдан фойдаланишнинг ҳуқуқий-ахлоқий чегараларини тўлиқ шакллантириб улгурмади. Бу эса маданий реализациянинг энг глобал тўсиғидир.

Иккинчи йирик муаммо - маданиятлар мулоқоти қонуниятининг трансформациялашиб, трансмиллий корпорациялар ва глобал ахборот тармоқлари орқали “маданий империализм” шаклини олишидир. Франкфурт мактаби вакиллари (Т.Адорно, М.Хоркхаймер, Г.Маркузе) ўз тадқиқотларида капиталистик индустрия томонидан ишлаб чиқариладиган “оммавий маданият” феноменини кескин танқид қилган эдилар. Уларнинг фикрича, оммавий маданият инсоннинг ижодий, танқидий тафаккурини бўғиб, уни бир ўлчамли (“бир ўлчамли инсон”) ва фақат истеъмол қилишга йўналтирилган маданий роботга айлантиради.

Замонавий социолог Зигмунт Бауман “Глобаллашув: инсоний оқибатлар” асарида кўрсатганидек, маданий реализация жараёни глобал миқёсда маҳаллий маданиятларни сиқиб чиқармоқда. Миллий кадриятлар, тил ва асрлар давомида шаклланган ахлоқий устуворликлар глобал унификация (бирхиллаштириш) босими остида қоляпти. Бу эса жамиятларда икки томонлама салбий реакцияни келтириб чиқармоқда: бир томондан, миллий илдизлардан узилиш (космополитизм), иккинчи томондан эса, радикал диний ёки этник фундаментализмга берилиш ва ташқи дунёга ёпилиб олиш тенденцияси кузатилмоқда.

Жамиятнинг бир маданий тизимдан иккинчисига ўтиш даврида (трансформация босқичида) Эмиль Дюркгейм томонидан таърифланган “аномия” (нормасизлик) ҳолати юзага келади. Эски маданий-маънавий тизим, идеология ва нормалар ўз кучини йўқотади, аммо уларнинг ўрнини эгаллаши лозим бўлган янги маданий кадриятлар жамият онгида, институционал даражада ҳали тўлиқ фаолият юритмайди. Бундай шароитда жамият аъзолари нима тўғри ва нима хато эканлигини ажратишга қийналадилар, ижтимоий дезориентация кучаяди. Нейль Смелзер таъкидлаганидек, кадриятлар тизимидаги бундай бўшлиқ жиноятчилик, суицид, оилалар ажрими ва ижтимоий бефарқликнинг ортишига сабаб бўлади.

Маданий тараққиётни амалиётга татбиқ этиш фақатгина маънавий тарғибот билан битмайди. У муайян моддий-институционал инфратузилмани талаб қилади. Юрген

Хабермас ўзининг “Коммуникатив ҳаракат назарияси”да маданият жамиятнинг “хаётий дунёси” сифатида “тизим” - давлат аппарати ва иқтисодиёт) томонидан колонизация қилиниши (бўйсундирилиши) муаммосини таҳлил қилади . Агар давлатнинг маданий сиёсатида маданият институтлари (театрлар, кутубхоналар, музейлар, таълим тизими, илмий марказлар) фақат иқтисодий фойда ёки қатъий сиёсий назорат воситасига айлантирилса, маданиятнинг асл инсонпарварлик, ижодкорлик ва шахсни юксалтириш функцияси барбод бўлади. Маданий тенгсизлик - марказ ва чекка ҳудудлар, ижтимоий элита ва кам таъминланган қатламлар ўртасида маданий неъматлардан фойдаланиш имкониятларининг кескин фарқ қилиши ҳам реализация муаммоларини чуқурлаштиради.

Хулоса. Маданий тараққиётнинг объектив қонуниятлари ва уни жамиятга реализация қилиш муаммоларини тизимли таҳлил қилиш қуйидаги муҳим илмий-амалий хулосаларни чиқариш имконини беради:

- Жамиятда фақатгина иқтисодий ёки технологик ислохотларни амалга ошириш орқали юксак тараққиётга эришиб бўлмайди. Иқтисодий ва сиёсий модернизация муваффақияти уларнинг жамият маданий-интеллектуал даражаси ва кадриятлар тизими билан қанчалик мувофиқ келишига (синхронлигига) боғлиқ.

- “Маданий лаг” ва аномия оқибатларини юмшатиш учун давлатнинг маданий сиёсати фақатгина кўргазмалар ёки тадбирбозлик характеридан воз кечиши, тизимли равишда жамиятнинг кундалик ҳулқ-атвори, ҳуқуқий маданияти, меҳнат этикаси ва рақамли гигиенасини юксалтиришга йўналтирилиши шарт.

- Глобаллашув шароитида миллий маданиятни асраш - ташқи дунёдан ёпилиш (изоляциялизм) орқали эмас, балки миллий маданий маҳсулотлар ва кадриятларнинг рақобатбардошлигини ошириш, сифатли таълим ва эркин ижодий муҳит яратиш орқали амалга оширилиши лозим.

Шундай қилиб, маданий тараққиёт қонуниятларини тизимли реализация қилиш - замонавий жамиятларнинг барқарор ривожланиши, ички инқирозлардан ҳимояланиши ва инсон капиталининг сифат жиҳатдан юксалишини таъминловчи энг бош стратегик омил ҳисобланади.

Список использованной литературы:

1. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. — М.: Весь Мир, 2004. — 188 с.
2. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. — М.: Наука, 1991. — 575 с.

3. Жабборов И. Ўзбеклар (анънавий турмуш тарзи ва маданияти). — Тошкент: Шарк, 2008. — 288 б.
4. Морган Л.Г. Древнее общество. — Л.: Изд-во Института народов Севера ЦИК СССР, 1934. — 350 с.
5. Мўминов И.М. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. — Тошкент: Фан, 1964. — 240 б.
6. Парсонс Т. Система современных обществ. — М.: Аспект Пресс, 1998. — 270 с.
7. Смелзер Н. Социология. — М.: Феникс, 1994. — 688 с.
8. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. — М.: Политиздат, 1989. — 573 с.
9. Тойнби А.Дж. Постижение истории. — М.: Прогресс, 1991. — 736 с.
10. Умарова Э. Маданиятшунослик асослари. — Тошкент: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти, 2006. — 212 б.
11. Хайруллаев М.М. Форобий ва унинг фалсафий рисолалари. — Тошкент: Фан, 1963. — 230 б.
12. Хоркхаймер М., Адорно Т.В. Диалектика Просвещения. Философские фрагменты. — М.-СПб.: Медиум, Ювента, 1997. — 312 с.
13. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Т. 1. — М.: Мысль, 1993. — 663 с.
14. Habermas J. The Theory of Communicative Action. Vol. 2: Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason. — Boston: Beacon Press, 1987. — 457 p.
15. Ogburn W.F. Social Change with Respect to Culture and Original Nature. — New York: B.W. Huebsch, 1922. — 365 p.
16. Ögel B. Türk Kültürünün Gelişme Çağları. — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015. — 432 s.